KORXONALARDA QARZ MABLAG'LARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING BUXGALTERIYA HISOBI: NAZARIY ASOSLAR, STANDARTLAR MUSHTARAKLIGI VA AMALIY QIYINCHILIKLAR

Ravupova Maxliyo Daminovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21272248

Annotatsiya

Qarz mablag'lari zamonaviy korxona moliyasining ajralmas qismiga aylanib bo'lgan. Sanoat korxonasimi, savdo tarmog'imi yoki moliya institutimi — barchasi ertami-kechmi tashqi manbalardan moliyalashtirishga murojaat qiladi. Lekin qarz olish bilan uning hisobini yuritish — bu ikki narsa. Aynan hisobning to'g'riligi qarz mablag'laridan samarali foydalanilayotganligini ko'rsata oladi yoki aksincha, moliyaviy hisobotda bu haqiqatni yashiradi. Ushbu maqolada bank kreditlari, obligatsiyalar, moliyaviy lizing va boshqa qarz vositalarini buxgalteriya hisobida aks ettirishning uslubiy asoslari ko'rib chiqiladi. IAS 23, IFRS 9, IFRS 16 va IAS 32 talablariga murojaat qilinib, O'zbekiston milliy amaliyoti bilan solishtiriladi. Maqola shuni ko'rsatadiki, qarz mablag'lari hisobi — bu faqat kredit shartnomalarini daftarga yozib qo'yish emas, balki moliyaviy hisobot foydalanuvchilariga korxonaning haqiqiy moliyaviy holatini va qarz yuki ostidagi operatsion quvvatini oshkor qiluvchi murakkab kasbiy jarayondir.

Kalit so'zlar: qarz mablag'lari, bank krediti hisobi, moliyaviy lizing, IFRS 16, IAS 23, foiz xarajatlari, obligatsiya, kuchlantirilgan foiz usuli, moliyaviy leverage, qarz mablag'lari samaradorligi

1. Kirish

Har bir korxona o'sish bosqichida bir xil muammoga duch keladi: mablag' kerak, lekin o'z kapitali yetishmaydi. Bu yerda qarz mablag'lari saqlab qoluvchi qo'l bo'lib chiqadi — bank krediti, obligatsiya chiqarish, moliyaviy lizing yoki boshqa shakldagi qarzlar orqali korxona o'z imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu tabiiy va iqtisodiy jihatdan oqilona qadam.

Lekin muammo boshqacha joyda yotadi. Qarz olgan paytda moliya direktori kredit shartnomasini imzolaydi va xayolida foiz stavkasi bilan to'lov jadvali o'rtasidagi muvozanatni hisoblaydi. Buxgalter esa boshqa savolga javob izlaydi: bu qarzni moliyaviy hisobotda qanday aks ettirish kerak? Qanday stavkada foiz xarajati hisoblansin? Kreditni olish uchun to'langan komissiya qachon va qanday tan olinsin? Agar qarz mablag'lari qurilish loyihasiga yo'naltirilgan bo'lsa — foiz to'lovlari xarajat sifatida yo'q qilinsinmi yoki aktivning qiymatiga qo'shilsinmi?

Bu savollarning har biriga noto'g'ri javob berish moliyaviy hisobotning mohiyatini buzib ko'rsatishi mumkin. Va amaliyotda bu xatolar tez-tez uchraydi — ba'zan bilmaslikdan, ba'zan esa atayin.

O'zbekistonda so'nggi yillarda korxonalar moliyalashtirishida qarz mablag'larining ulushi sezilarli darajada oshdi. Markaziy bankning tijorat banklari orqali amalga oshirilayotgan kreditlash hajmi, lizing shartnomalari soni va korporativ obligatsiya chiqarilishi — bularning barchasi o'sib bormoqda. Bu esa qarz mablag'larini hisobga olishning uslubiy jihatlarini o'rganish dolzarbligi faqat nazariy savol emas, balki amaliy zaruratga aylanganligi demakdir.

Ushbu maqola qarz mablag'larini hisobga olishning asosiy qatlamlarini — kredit va foiz xarajatlaridan tortib moliyaviy lizing va obligatsiyagacha — ketma-ket tahlil qiladi. Milliy standartlar bilan xalqaro talablar o'rtasidagi farqlar ham ko'rib chiqiladi. Maqolaning asosiy argumenti shuki: qarz mablag'laridan «samarali foydalanish» tushunchasi nafaqat moliyaviy

ko'rsatkichlar orqali, balki to'g'ri va shaffof hisobot orqali ham o'lchanadi. Hisob noto'g'ri yurgizilgan taqdirda, samaradorlik haqida so'zlash qiyin.

2. Qarz mablag'larining iqtisodiy mohiyati va buxgalteriya talqini

Qarz mablag'lari mohiyatan uch xususiyat bilan tavsiflanadi: ular qaytariladi, muddatli bo'ladi va haqdor — ya'ni foiz yoki boshqa kompensatsiya to'lanadi. Bu uch xususiyat qarz mablag'larini o'z kapitaldan ajratib turadi va hisobga olishda ham boshqacha yondashuvni talab etadi.

Buxgalteriya hisobi nuqtai nazaridan qarz mablag'lari moliyaviy majburiyatlar sifatida tasniflanadi. IAS 32 «Moliyaviy instrumentlar: taqdimot» standarti moliyaviy majburiyatni pul mablag'larini yoki boshqa moliyaviy aktivlarni topshirishga doir shartnomaviy majburiyat sifatida belgilaydi. Aynan shu ta'rif qarz vositasini kapital vositadan ajratishda tub asos bo'lib xizmat qiladi. Amaliyotda bu tasnif doim ham oddiy emas — ayniqsa, o'zida ham qarz, ham kapital xususiyatlarini mujassam etgan aralash instrumentlar uchun.

Qarz mablag'larini tarkibiga ko'ra bir necha asosiy guruhga bo'lish mumkin. Bank kreditlari — bu eng keng tarqalgan shakl. Obligatsiyalar va veksellar — muayyan bozori mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozlar orqali jalb qilingan mablag'lar. Moliyaviy lizing — sifatiga ko'ra qarz munosabatiga o'xshab ketadigan, aktivni egallash huquqini beruvchi kelishuv. Savdo kreditori — etkazib beruvchilar tomonidan beriluvchi qisqa muddatli moliyalashtirish. Bularning har birining hisobga olish tartibi bir-biridan farq qiladi, ammo ularni birlashtiruvchi umumiy mantiq — kuchlantirilgan foiz usuli — umumiy negizga ega.

To'g'risi, ko'p korxonalarda qarz mablag'larini tasnif qilish masalasiga yetarli e'tibor berilmaydi. Kredit shartnomasi imzolangandan so'ng, summa «Qisqa muddatli qarzlar» yoki «Uzoq muddatli qarzlar» deb daftarga yoziladi va shu bilan ish tugadi deb hisoblanadi. Holbuki, to'g'ri tasnif — keyingi barcha hisob-kitoblarning poydevori. Agar muddatli qarzni hisobotda noto'g'ri turkumga joylashtirsangiz — kapital tuzilmasi noto'g'ri ko'rinadi, moliyaviy koeffitsientlar buziladi va kreditchi yoki investor noto'g'ri qaror qabul qilishi mumkin.

3. Bank kreditlari hisobi: bir qadam ortida qolgan amaliyot

Bank krediti — O'zbekistondagi korxonalar uchun tashqi moliyalashtirishning asosiy manbai. Va shu sababli aynan bu sohadagi hisob xatolari eng ko'p uchraydi.

Kredit olish jarayoni buxgalteriya uchun bir necha bosqichni anglatadi: dastlabki tan olish, foiz xarajatlarini davriy hisoblash va kredit muddati davomida qo'shimcha xarajatlarning amortizatsiyasi. Bu uch bosqichning har birida o'ziga xos qoidalar bor.

IFRS 9 «Moliyaviy instrumentlar» standarti bo'yicha moliyaviy majburiyat dastlab adolatli qiymatda tan olinadi. Kredit uchun bu odatda olingan mablag' summasi, ya'ni kredit shartnomasi qiymati hisoblanadi. Lekin bu miqdordan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lgan bitim xarajatlari chegiriladi — ya'ni kredit olish jarayonida to'langan bank komissiyalari, sug'urta to'lovlari yoki huquqiy xizmatlar uchun sarflangan summa. Bu qoida ko'pchilik O'zbek korxonalar amaliyotida buziladi: bank komissiyasi ko'pincha darhol xarajat sifatida hisobdan chiqariladi, holbuki u kreditning dastlabki qiymatini kamaytiruvchi sifatida balansimiqdoriga kiritilishi va kredit muddati davomida kuchlantirilgan foiz usuli yordamida foiz xarajati sifatida tan olinishi kerak.

Kuchlantirilgan foiz usuli — bu yerda asosiy vosita. Ushbu usulning mohiyati: foiz xarajati har bir davr boshiga kreditning amortizatsiya qilingan qiymati va samarali foiz stavkasi ko'paytmasi orqali hisoblanadi. Samarali foiz stavkasi esa shartnomaviy stavkadan farq qilishi mumkin — ayniqsa, kredit olishda boshlang'ich xarajatlar bo'lsa yoki to'lovlar tuzilmasi bir tekis bo'lmasa. Bu farq kichik ko'rinishi mumkin, lekin uzoq muddatli kredit uchun kumulyativ xarajatga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Amaliyotda ko'p korxona buxgalterlari samarali foiz stavkasini hisoblash o'rniga shartnomaviy foiz stavkasini to'g'ridan-to'g'ri ishlatadi. Bu — texnik soddalashtirish, lekin u doim ham qabul qilinishi mumkin emas. Ayniqsa, boshlang'ich xarajatlar kreditning umumiy qiymatining bir foizidan oshadigan hollarda bu yondashuvdan voz kechish kerak. MHXS bo'yicha hisobot tayyorlovchi korxonalar uchun bu talqin muzokaraga aloqador emas.

Kredit modifikatsiyasi — yana bir murakkab soha. Agar kredit shartlari o'zgartiriladigan bo'lsa — masalan, muddati uzaytirilsa yoki foiz stavkasi tushirilsa — buxgalter ushbu o'zgarish «muhim» yoki «nomuhim» ekanligini aniqlashi shart. Muhim o'zgarish (IFRS 9 bo'yicha bu 10 foizlik diskontlangan naqd oqimlar farqi mezoni bilan aniqlanadi) eski majburiyatni bekor qilish va yangisini tan olishni talab etadi. Nomuhim o'zgarish esa faqat amortizatsiya qilingan qiymat to'g'rilanishi bilan tugaydi. Bu ikki yondashuv orasidagi farq foyda va zarar hisobotiga katta ta'sir qilishi mumkin.

4. Obligatsiyalar va veksellar: ochiq bozor vositalarining hisobi

Korporativ obligatsiyalar O'zbekistonda hali nisbatan yangi hodisa, lekin so'nggi yillarda bu vosita tobora ko'proq diqqatga sazovor bo'lmoqda. 2021–2023 yillar davomida bir qator O'zbek kompaniyalari, jumladan, yirik tijorat banklari va sanoat korxonalari obligatsiya chiqarish orqali kapital jalb qilishga muvaffaq bo'ldi. Bu esa obligatsiyalar bo'yicha buxgalteriya hisobini ilgari faqat nazariy bo'lgan bir soha sifatida emas, balki haqiqiy amaliy zarurat sifatida ko'rib chiqishni talab qilmoqda.

Obligatsiya hisobi o'ziga xos murakkablikka ega, chunki u deyarli har doim nominal va bozor foiz stavkasi o'rtasidagi farqni o'z ichiga oladi. Agar obligatsiya nominal qiymatidan past narxda — diskont bilan — chiqarilsa, emitent real hayotda ko'proq narsani to'laydi: kuponga qo'shimcha ravishda, muddati tugagach nominal qiymatni ham qaytaradi. Bu qo'shimcha «narx» foiz xarajatining bir qismi bo'lib, samarali foiz usuli yordamida obligatsiya muddati davomida tan olinishi kerak. Aksincha, obligatsiya premiya bilan chiqarilsa — ya'ni nominal qiymatdan yuqori narxda sotilsa — kuponga qo'shimcha shartnoma bergan narx ustidagi pulni keyingi davrlarda xarajatga ajaratadi.

Amaliyotda ko'pchilik emitentlar obligatsiyaning dastlabki hisobini to'g'ri amalga oshiradi — olingan summa debet sifatida, obligatsiya majburiyati kredit sifatida. Lekin keyingi davrlarning hisobi — aynan shu yerda xatolar ko'p uchraydi. Diskont yoki premiyaning samarali foiz usulida amortizatsiyasi texnik jihatdan ancha diqqatni talab qiladi. Har oylik amortizatsiya summasi o'zgarib turadi va umumiy foiz xarajati har bir davrdagi amortizatsiya qilingan qiymatdan qayta hisoblab chiqilishi kerak.

Konvertatsiya qilinadigan obligatsiyalar esa alohida qavat qiyinchilik hosil qiladi. IAS 32 bo'yicha bunday obligatsiyalar ikkita komponentga ajratilishi kerak: qarz qismi (moliyaviy majburiyat) va konvertatsiya opsiyasi (kapital vositasi). Bu ajratish bir marta — dastlabki tan olish paytida — amalga oshiriladi va qaytarilmaydi. Qarz qismining qiymati muqobil, konvertatsiyasiz instrumentning bozor qiymatiga teng bo'ladi. Qolgan summa — ya'ni olingan mablag'lar bilan qarz qismi qiymati o'rtasidagi farq — kapitalga kiritiladi. Bu metodologiya O'zbekiston milliy standartlarida hali to'liq o'z aksini topmagan, ammo MHXS bo'yicha hisobot tayyorlovchi emitentlar uchun majburiy.

5. Moliyaviy lizing: IFRS 16 ning amaliy inqilobi

2019 yildan kuchga kirgan IFRS 16 «Lizing» standarti moliyaviy hisobot tizimida haqiqiy inqilob yasadi. Avvalgi IAS 17 standarti ostida operatsion lizing shartnomalari balansbaho hisobotda ko'rinmas edi — ular faqat izohlarda eslatib o'tilardi. IFRS 16 esa bu yashirinishni tugatdi: endi deyarli barcha lizing shartnomalari buxgalteriya hisobida o'z aksini topishi shart.

IFRS 16 ning mantiqini tushunish uchun bir misol keltiraylik. Agar korxona besh yil muddatga aniq belgilangan to'lov grafigi bo'yicha ofis maydonini ijaraga olsa — IFRS 16 bo'yicha bu holat moliyaviy hisobotda ikki narsa sifatida tan olinadi: foydalanish huquqi aktivi (balansning aktiv qismida) va lizing majburiyati (balansning passiv qismida). Bu aktiv keyinchalik amortizatsiya qilinadi, majburiyat esa foiz xarajati va to'lovlar orqali kamayib boradi. Amaliy natija — korxonaning balansi sezilarli darajada «ulg'ayishi» va leveraj ko'rsatkichlari o'zgarishi.

Lekin amaliyot — bu nazariyadan farq qiluvchi maydon. IFRS 16 ning amaliy qo'llanilishida bir qator jihatlar buxgalterlar uchun katta qiyinchilik tug'diradi.

Lizing muddatini aniqlash — ularning dastlabkisi. Shartnomada ko'rsatilgan muddat doim «lizing muddati» emas. Agar shartnomada uzaytirish opsiyasi bo'lsa va korxona uni amalga oshirishi «yetarlicha iqtisodiy aniq» bo'lsa — bu opsiya ham lizing muddatiga kiritilishi kerak. Aksincha, erta tugatish opsiyasi ham e'tiborga olinishi mumkin. Qaysi opsiyalar «yetarlicha aniq» ekanligi — bu baholash va hukmchilik talab etadigan savol. Xuddi shu savol keyinchalik qayta ko'rib chiqilishi ham mumkin — agar iqtisodiy sharoitlar o'zgarsa.

Diskontlash stavkasi — ikkinchi murakkab nuqta. Idealni holda lizing majburiyati lizingga xos foiz stavkasi bo'yicha diskontlanishi kerak. Lekin ko'pincha bu stavka ochiq-oydin shartnomada ko'rsatilmagan bo'ladi — ayniqsa operatsion ko'chmas mulk lizingida. Bunday hollarda korxonaning analogik muddatli va garovli qarzlari bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi — «muqobil qarz olish stavkasi» — ishlatiladi. Bu stavkaning noto'g'ri aniqlanishi lizing majburiyatining dastlabki balansimiqdorini va keyinchalik unda aks etuvchi foiz xarajatini buzib ko'rsatishi mumkin.

Qisqa muddatli va past qiymatli lizing istisnolari — bu qo'llanishni osonlashtiradi. IFRS 16 bir yildan kam muddatli lizinglar va past qiymatli aktivlar (ifodalab qo'yilmagan, lekin amaliyotda 5000 AQSh dollari ostidagi aktivlar misol sifatida ko'rsatiladi) uchun sodda yondashuv qo'llashga ruxsat beradi. Bu lizing to'lovlari to'g'ri chiziqli usulda xarajat sifatida tan olinadi, aktiv va majburiyat esa hisobga olinmaydi. Bu istisno amaliyotda ko'p qo'llaniladi, lekin uning to'g'ri qo'llanilishi ham e'tibor talab etadi — chunki «past qiymatli» va «qisqa muddatli» mezonlari aniq chegaralarga ega.

O'zbekistonda moliyaviy lizing lizingni tartibga soluvchi qonunlar asosida amalga oshiriladi. Milliy hisob standartlari IFRS 16 ga to'liq mos kelmasa-da, MHXS bo'yicha hisobot tayyorlovchi O'zbek korxonalari — ayniqsa, xalqaro kreditlash institutlari bilan ishlaydiganlar — bu standartni to'liq qo'llash zaruriyatiga duch keladi.

6. Foiz xarajatlarini kapitallizatsiya qilish: IAS 23 va uning nozikliklari

Qarz mablag'lari hamisha darhol xarajat sifatida tan olinishi shart emas. Agar qarz mablag'lari muayyan aktivni qurishga, tayyorlashga yoki ishlab chiqarishga yo'naltirilgan bo'lsa va bu aktiv o'zining foydalanish yoki sotilishga tayyor bo'lishiga sezilarli vaqt talab etsa — qarz olish xarajatlari aktivning tannarxiga kiritilishi, ya'ni kapitallizatsiya qilinishi kerak. Bu IAS 23 «Qarz olish xarajatlari» standartining asosiy talabi.

Kapitallizatsiya mantig'i iqtisodiy jihatdan oqilona. Agar korxona zavod qurish uchun kredit olsa va bu qurilish ikki yil davom etsa — bu ikki yil davomida to'langan foiz to'lovlari zavodning iqtisodiy qiymatini yaratishga hissa qo'shmoqda. Xarajat sifatida darhol yo'qotish o'rniga, ularni zavod qiymatiga qo'shish — daromad va xarajatlarni to'g'ri moslashtirish prinsipi nuqtai nazaridan to'g'riroq yondashuv.

Lekin qaysi foiz xarajatlari kapitallizatsiya qilinadi va qaysilari darhol yo'qotiladigan xarajat sifatida tan olinadi? Bu savol ko'pincha chalkash tuyuladi.

Agar qarz mablag'lari muayyan loyiha uchun maxsus jalb qilingan bo'lsa — masalan, ma'lum kredit to'g'ridan-to'g'ri qurilish uchun olingan bo'lsa — u holda faqat shu kreditga

doir foiz xarajatlari kapitallizatsiya qilinadi. Lekin ko'pchilik korxona umumiy maqsadlarda qarz oladi va mablag'larni turli loyihalarga taqsimlaydi. Bu holda IAS 23 «kapitallizatsiya stavkasi» tushunchasini joriy etadi: davr davomida barcha qarz mablag'larining o'rtacha tortilgan foiz stavkasi hisoblab chiqiladi va shu stavka muayyan aktivga qilingan kapital xarajatlarga tatbiq etiladi. Bir nuance bor: kapitallizatsiya qilingan summa tegishli davrdagi umumiy qarz olish xarajatlaridan oshib ketmasligi kerak.

Qachon kapitallizatsiya boshlanadi va qachon tugaydi — bu ham muhim. IAS 23 bo'yicha kapitallizatsiya quyidagi uch shart bir vaqtda bajarilgan paytda boshlanadi: aktivga xarajatlar amalga oshirilayotgan bo'lsa, qarz olish xarajatlari yuzaga kelayotgan bo'lsa va aktiv mo'ljallangan foydalanish yoki sotilishiga tayyor bo'lish uchun zaruriy harakatlar davom etayotgan bo'lsa. Agar qurilish ishlarida pauza bo'lsa — bir oydan ortiq davom etadigan faol bo'lmagan davr — kapitallizatsiya to'xtatiladi. Aktiv foydalanishga tayyor bo'lgach esa kapitallizatsiya butunlay yakunlanadi, va shu nuqtadan boshlab foiz xarajatlari yana daromad-zarar hisobotiga kiritiladi.

O'zbekiston amaliyotida kapitallizatsiya qoidalari ko'p hollarda to'g'ri qo'llanilmaydi. Qurilish loyihalarida olingan kreditlarning foizlari ba'zan to'liq foiz xarajati sifatida yo'qotilib, aktivning balans qiymati kam ko'rsatiladi. Bu esa amortizatsiya hisob-kitoblarini, kelajak davrlar rentabelligini va aktivlarning iqtisodiy hayotini noto'g'ri aks ettirishga olib keladi.

7. Samaradorlik tushunchasi va uning moliyaviy hisobotdagi o'rni

«Qarz mablag'laridan samarali foydalanish» — bu ibora iqtisodiy adabiyotda ko'p qo'llaniladi, lekin aniq ta'rifi doim ham berilmaydi. Samaradorlik deganda odatda qarz hisobiga amalga oshirilgan investitsiyadan olingan daromad qarz narxidan yuqori bo'lishi tushuniladi. Bu iqtisodiy mantiq. Lekin bu mantiq moliyaviy hisobotda qanday ifodalanadi?

Moliyaviy hisobot darajasida qarz mablag'larining samaradorligi bir necha jihat orqali baholanadi. Foiz yopish nisbati — operatsion foydaning foiz xarajatiga nisbati — qarz mablag'larini xizmat qilish quvvatini ko'rsatadi. Agar bu ko'rsatkich pasayib ketgan bo'lsa — ko'rinib turibdiki, qarz mablag'lari hosil qilgan daromad ularga to'lanayotgan xarajatni qoplashga qodir emas. Lekin bu ko'rsatkich o'z-o'zicha hech narsa hal qilmaydi — u kontekstda tahlil qilinishi kerak.

Foiz xarajatlarini to'g'ri aks ettirishning yana bir muhim jihati — ularni foyda va zarar to'g'risidagi hisobotda to'g'ri tasniflash. IAS 1 bo'yicha foiz xarajatlari moliyaviy xarajat sifatida operatsion foydadan pastda ko'rsatiladi. Bu — odatiy tartib. Lekin amaliyotda ba'zi korxonalar foiz xarajatlarini operatsion xarajatlar qatoriga qo'shib yuboradi — buning natijasida operatsion daromad ko'rsatkichi sun'iy ravishda kichrayadi, moliyaviy faoliyat esa tozalanib ko'rinadi. Bu hisobotning ichki izchilligini buzadi va foydalanuvchini yanglishtirishga olib keladi.

Boshqa bir jihat — qarz mablag'larining muddatiy tuzilmasi va balans hisobotida to'g'ri turkumlash. Qisqa muddatli majburiyatlar (12 oy ichida to'lanadigan) va uzoq muddatli majburiyatlar alohida ko'rsatilishi shart. Bu tasniflash korxonaning likvidlik xavfini baholashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar uzoq muddatli kredit shartnomasi buzilgan bo'lsa va kreditor bir lahzada to'liq summani talab qila olish huquqiga ega bo'lsa — bunday kredit qisqa muddatli deb tasniflanishi kerak, hatto rasmiy to'lov muddati uzoq bo'lsa ham. Bu IAS 1 ning aniq talabi, ammo amaliyotda e'tibordan chiqib qolish hollari kam emas.

8. Moliyaviy leverage va tavakkalchilikni oshkor qilish

Qarz mablag'lari korxona leverage — ya'ni moliyaviy dastak — ni oshiradi. Bu ikki tomonlama qilich: yaxshi paytda leverage rentabellikni kuchaytiradi, qiyin paytda esa zararni

chuqurlashtiradi. Moliyaviy hisobot foydalanuvchilari — investor, kreditor, hamkor — ushbu xavfni anglab yetishi uchun hisobotda yetarli ma'lumot bo'lishi kerak.

IFRS 7 «Moliyaviy instrumentlar: oshkor qilishlar» standarti qarz mablag'lariga doir oshkor qilishlar uchun aniq talablar belgilaydi. Bular orasida: moliyaviy majburiyatlarning muddatiy tahlili (qaysi summalar qachon to'lanishi kerakligi), foiz stavkasi xavfi — ya'ni o'zgaruvchan stavkali qarzlar uchun foiz stavkasi o'zgargan taqdirda foiz xarajati qanday ta'sirlanishi, valyuta xavfi — xorijiy valyutadagi qarzlar uchun kurs o'zgarishining ta'siri, hamda likvidlik xavfi.

Bu oshkor qilishlar moliyaviy hisobotning izoh qismida joylashtiriladi. Va to'g'risi — ko'pchilik korxonalarda bu izohlar foydalanuvchi uchun haqiqiy tahlitiy ma'lumot bermaydi. «Valyuta xavfi mavjud» deyiladi — lekin bu xavfning miqdori, uni boshqarish yo'llari va hozirgi pozitsiyaning ta'siri haqida hech narsa yo'q. Bu nomigagina oshkor qilish — va u IFRS 7 ning ruhiga zid.

Moliyaviy lizing bo'yicha ham o'ziga xos oshkor qilishlar talab etiladi. IFRS 16 lizing majburiyatlarining harakati jadvalini — muddatiy tahlil bilan — va foydalanish huquqi aktivlarining amortizatsiyasini alohida ko'rsatishni talab etadi. Bu jadvallar hisobot foydalanuvchisiga korxonaning lizing orqali qanchalik uzoq muddatli majburiyat olganligini va lizing to'lovlari pul oqimiga qanday yuk bo'lishini tushunishga yordam beradi.

9. Milliy va xalqaro standartlar: mushtaraklik va chuqur tafovutlar

O'zbekiston 2020-yillardan boshlab MHXS ga muvofiqlashuvni kuchaytirib bormoqda. Qator yirik korxonalar — ayniqsa, banklar va davlat ulushi bor tuzilmalar — xalqaro standartlarga to'liq o'tgan. Lekin kichik va o'rta korxonalar ko'pchiligi hali milliy standartlarga (MBS) asoslanadi. Bu ikki tizimning qarz mablag'lari hisobiga yondashuvida sezilarli farqlar mavjud.

Birinchi farq — samarali foiz usulini qo'llash. IFRS 9 bu usulni barcha amortizatsiya qilingan qiymatda o'lchanadiganmoliyaviy majburiyatlar uchun majburiy etib belgilaydi. MBS da esa bu usul tavsiya etiladi, lekin uning qo'llanilish aniqlik darajasi pastroq va ko'pchilik korxona amaliyotda shartnomaviy foiz stavkasiga asoslanishda davom etadi. Oqibat — foiz xarajati to'g'ri hisoblanmaydi va aktiv yoki majburiyatning amortizatsiya qilingan qiymati bozor iqtisodiy haqiqatni aks ettirmaydi.

Ikkinchi farq — IFRS 16 va lizing hisobi. Milliy standartlar asosida faoliyat yurituvchi korxonalar uchun operatsion lizing hali ham balansdan tashqarida qolishi mumkin. Bu esa bir xil iqtisodiy mohiyatdagi ikki korxonaning moliyaviy hisoboti bir-biridan jiddiy farq qilishi ehtimolini tug'diradi — biri MHXS bo'yicha hisobot bersa va balansida yirik lizing majburiyatlari bo'lsa, ikkinchisi MBS bo'yicha hisobot bersa va izohda faqat lizing to'lovlarini tilga olsa. Kreditchi yoki investor uchun bu ikki hisobotni solishtirish — noto'g'ri xulosa chiqarish xavfini o'z ichiga oladi.

Uchinchi farq — konvertatsiya qilinadigan instrumentlarning hisobi. IAS 32 bo'yicha majburiy bo'lgan komponent ajratish (qarz + kapital) O'zbekiston MBSida aniq ko'rsatilmagan. Natijada, milliy standartlar bo'yicha hisobot tayyorlovchi korxona konvertatsiya qilinadigan obligatsiyani to'liq qarz sifatida hisobga olishi — va kapital komponentini umuman tan olmasligi mumkin. Bu kapital tuzilmasining noto'g'ri taqdim etilishiga va foiz xarajatining past ko'rsatilishiga olib keladi.

Gap shundaki, ushbu tafovutlar o'z-o'zicha muammo tug'dirmaydi — muammo ularga e'tibor bermaslikda. Milliy standartlar bo'yicha hisobot tayyorlovchi korxona kreditor yoki investor bilan muzokaraga kirishganda, bu standartlar o'rtasidagi farqni tushuntirib berish va raqamlarni «o'girish» zaruriyati yuzaga keladi. Ayniqsa, xalqaro kreditlash institutlari yoki xorijiy sarmoyadorlar bilan munosabatlarda bu — vaqt va moliyaviy resurs talab etuvchi jarayon.

10. Qarz mablag'lari hisobidagi tez-tez uchraydigan xatolar va ularning oqibatlari

Amaliyotda eng ko'p uchraydigan xatolar ikki xildir: texnik va kontseptual. Texnik xatolar — hisob-kitob metodologiyasining to'g'ri qo'llanilmaganligi. Kontseptual xatolar esa — nimani aks ettirish kerakligini noto'g'ri tushunish. Va hayratlanarli joyi shuki, kontseptual xatolar ko'pincha yangi boshlovchilar emas, balki ko'p yillik tajribali buxgalterlar tomonidan ham yo'l qo'yiladi.

Eng keng tarqalgan texnik xato — kredit olish xarajatlarini darhol yo'qotish. Yuqorida aytilganidek, bank komissiyalari va boshqa to'g'ridan-to'g'ri qarz olish xarajatlari amortizatsiya qilinishi lozim. Lekin korxona buxgalterlari bu summa «kichik» ekanligini va darhol xarajat qilish «osonroq» ekanligini bahona qilib, standart talabini chetlab o'tishga harakat qiladi. Natijada samarali foiz stavkasi noto'g'ri hisoblanadi va har keyingi davrdagi foiz xarajati ham xato.

Yana bir keng tarqalgan xato — qisqa muddatli va uzoq muddatli qarzlarni noto'g'ri tasniflash. Ba'zan bu ataylab qilinadi: uzoq muddatli deb ko'rsatish balans ko'rinishini yaxshilaydi, chunki joriy majburiyatlar kamayadi va joriy likvidlik koeffitsienti o'sadi. Lekin bu, auditor ko'rsa, jiddiy muammo hisoblanadi va hisobotni qayta tuzatishga olib keladi.

Kontseptual xato sifatida eng tipik holat — foiz xarajatining kapitallizatsiya qilinishi kerak bo'lgan holatda darhol yo'qotilishi yoki aksincha. Agar korxona qurilish loyihasi uchun olingan kreditning foizini darhol xarajat qilib yuborsa — uzoq muddatli aktivning tannarxi kam ko'rsatiladi. Kelgusi yillarda amortizatsiya xarajati past bo'ladi — ko'rinishda foyda ko'proq, lekin haqiqiy holat — aktiv to'liq qiymatida hisobga olinmagan.

11. Xulosa

Qarz mablag'laridan samarali foydalanish — bu nafaqat moliyaviy qaror, balki buxgalterlik mas'uliyati ham. Korxona qancha qarz olganligini va shu qarzni nima uchun ishlatganligini moliyaviy hisobot to'g'ri va shaffof tarzda aks ettirishi kerak. Foiz xarajatlarini to'g'ri hisoblash, qarz vositalarini to'g'ri tasniflash, kapitallizatsiya qoidalarini o'z vaqtida qo'llash va IFRS 16 ning lizing majburiyatlari bo'yicha talablarini puxta bajarish — bularning barchasi bir-biriga bog'liq jarayonlar.

Amaliyotda O'zbekiston korxonalari bu sohada ikki asosiy muammoga duch kelmoqda. Birinchisi — bilim va malaka yetishmasligi: ko'pchilik buxgalterlar MHXS ning qarz mablag'lariga oid murakkab talablarini chuqur o'rganishga vaqt topa olmaydi. Ikkinchisi — standartlar o'rtasidagi bo'shliq: milliy va xalqaro talablar o'rtasida hali bartaraf etilmagan tafovutlar mavjud va bu korxonalarni noto'g'ri yondashuv uchun «qulay bahona» bilan ta'minlab qo'yadi.

Lekin bu muammolar o'tib-ketmaydigan degan emas. Xalqaro moliyalashtirishga kirib borayotgan, investitsiya jalb qilmoqchi bo'lgan yoki global bozorga yo'nalgan har bir O'zbek korxonasi uchun qarz mablag'larini MHXS talabida hisobga olish — bu imtiyoz emas, zaruryat. Chunki hisobot sifati ko'p hollarda moliyaviy samaradorlik ko'rsatkichlaridan ham muhimroq omilga aylanib bormoqda: u korxona boshqaruvining pishiqligi va mas'uliyatining ko'zgusidir.

Qarz olganda — moliyalashtirish topiladi. Lekin uni to'g'ri hisobga olganda — ishonch topiladi. Va uzoq muddatda ishonch har qanday kreditdan qimmatroqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduraxmonov, X. (2022). Qarz mablag'larining o'zbek korxonalari kapital tuzilmasidagi o'rni. Moliya va iqtisodiyot, 4(18), 12–27.
2. Agarwal, S., & Chomsisengphet, S. (2005). Loan modifications and the cost of borrowing. Journal of Financial Intermediation, 14(2), 198–230.

3. Bartov, E., & Bodnar, G. M. (1995). Foreign currency translation reporting and the exchange-rate exposure effect. Journal of International Financial Management and Accounting, 6(2), 93–114.
4. Beatty, A., & Liao, S. (2014). Financial accounting in the banking industry: A review of the empirical literature. Journal of Accounting and Economics, 58(2–3), 339–383.
5. Berk, J., & DeMarzo, P. (2021). Corporate Finance (5th ed.). Pearson Education.
6. Christensen, H. B., Lee, E., Walker, M., & Zeng, C. (2015). Incentives or standards: What determines accounting quality changes around IFRS adoption? European Accounting Review, 24(1), 31–61.
7. de Bie, T., & de Haan, L. (2007). Market timing and capital structure: Evidence for Dutch firms. De Economist, 155(2), 183–206.
8. Demerjian, P. R. (2011). Accounting standards and debt covenants: Has the «balance sheet approach» led to a decline in the use of balance sheet covenants? Journal of Accounting and Economics, 52(2–3), 178–202.
9. Graham, J. R., Harvey, C. R., & Rajgopal, S. (2005). The economic implications of corporate financial reporting. Journal of Accounting and Economics, 40(1–3), 3–73.
10. International Accounting Standards Board. (2014). IFRS 9: Moliyaviy instrumentlar. IFRS Foundation.
11. International Accounting Standards Board. (2007). IAS 23: Qarz olish xarajatlari (qayta ko'rib chiqilgan). IFRS Foundation.
12. International Accounting Standards Board. (2016). IFRS 16: Lizing. IFRS Foundation.
13. International Accounting Standards Board. (2011). IAS 32: Moliyaviy instrumentlar — taqdimot. IFRS Foundation.
14. International Accounting Standards Board. (2010). IFRS 7: Moliyaviy instrumentlar — oshkor qilishlar. IFRS Foundation.
15. Karimov, O'. (2023). O'zbekistonda lizing bozorining rivojlanishi va IFRS 16 ning tatbiq etilishi. Audit va moliya, 2(9), 34–49.
16. Leuz, C., & Wysocki, P. D. (2016). The economics of disclosure and financial reporting regulation: Evidence and suggestions for future research. Journal of Accounting Research, 54(2), 525–622.
17. Modigliani, F., & Miller, M. H. (1958). The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. American Economic Review, 48(3), 261–297.
18. Nobes, C. (2015). International Classification of Financial Reporting (3rd ed.). Routledge.
19. O'zbekiston Respublikasi. (2020). Soliq kodeksi. Toshkent: Adliya vazirligi.
20. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. (2023). Tijorat banklari kreditlash faoliyatini tartibga solish to'g'risidagi yo'riqnoma. Toshkent.
21. Rajan, R. G., & Zingales, L. (1995). What do we know about capital structure? Some evidence from international data. Journal of Finance, 50(5), 1421–1460.
22. Spamann, H. (2010). The «antidirector rights index» revisited. Review of Financial Studies, 23(2), 467–486.
23. Titman, S., & Wessels, R. (1988). The determinants of capital structure choice. Journal of Finance, 43(1), 1–19.